

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

Haziran / June 2019, 23 (1): 331-351

**Emevîlerde Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren
Mevâlîden Cizye Alınması ve Arka Planı**

*Jizya Tax Levied on Mawâlî By Al-Ḥajjāj ibn Yûsuf's Period in Umayyads and
Its Background*

Yunus Akyürek

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Ü., İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı

Assistant Professor, Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology,

Department of History of Islam

Çanakkale, Turkey

yunusakyurek@comu.edu.tr

orcid.org/0000-0003-2050-9464

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 21 Mart / March 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 27 Mayıs / May 2019

Cilt / Volume: 23 **Sayı / Issue:** 1 **Sayfa / Pages:** 331-351

Atıf / Cite as: Akyürek, Yunus. "Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâlîden Cizye Alınması ve Arka Planı [*Jizya Tax Levied on Mawâlî By Al-Ḥajjāj ibn Yûsuf's Period in Umayyads and Its Background*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/1 (June 2019): 331-351. <https://doi.org/10.18505/cuid.543075>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/cuid>

Jizya Tax Levied on Mawālī By Al-Ḥajjāj ibn Yûsuf's Period in Umayyads and Its Background

Abstract: The Umayyad State is widely criticized in the West as well as in its own region. Actually, this is normal situation. Because Hijaz Arabs who had no state experience, built a multinational state in short period of time. Yet, this caused serious matters. The fundamental point of the criticism is the payment of tax, also called jizya, which is taken from residents (mawālī) of Khorasan and Transoxania. However, in most studies on this subject, it is understood that the jizya taken from *mawālī* is combined jizya and kharja, which is different type of tax. Although *mawālī* was tested for whether it passes religious criteria in critic periods or not, this situation did not last throughout the entire Umayyad history. It was continued for fifteen and twenty years. In this period, it was understood that the jizya tax taken from the *mawālī*, was caused by the unlawful practices of some regional governors, most of them were non-Muslim local tax officials and all their purpose was to collect the amount of combined jizya. It cannot be said that the Umayyad caliphs officially ordered written instructions in order to take the conceptual sense from the *mawālī* part. But some Khorasan governors, who detected that taxes were decreasing, blinked at the collection of the jizya from the *mawālī*.

Summary: The tax policies of a state are of great importance for the political, social, and economic stability. A regular tax system minimizes the problems that the state mechanism might face. The establishment of a fair and just tax scheme is undoubtedly possible with a deep-rooted state experience. It is known that the Umayyad state which is the subject of this research has no state experience. Furthermore, ruling to the area which is on 13 million square kilometers and reaching to Kashgar in the East and to South France in the West and governing this multinational structure who are living on these regions, put the Umayyad government in a very difficult condition. With the vast borders and the stoppage of the conquests, some political, social and economic problems were experienced and these problems deeply affected the government. The groups which had argued with Shiites and Khārijites because of some various reasons led the country into collapsing. It is also known that many plague epidemics in the region of Damascus affected the society in a negative way, changing the capital and changing some of the border cities in favor of the Eastern Roman Empire.

All these negativities certainly shaken the Umayyad state economically. It is understood from the data that the instability and political uncertainties in the country led to a decrease in the tax rates. For example, the Umayyad caliph 'Abd al-Malik İbn Marwān period, only half of the tax was collected at the time of Hazrat 'Umar could be collected. It can be said that the public who avoided the general policies of the state avoided giving tax, in other words, the tax evasion. Also, the increasing migration from village to city and due to that, the vacancy of tribute tax collected land, failure to obtain expected yield because of rent fights on fertile lands, and conversion process in non-Muslim community are included in other reasons of reduction of taxes.

In the Umayyad period, the issue of taking the *jizya* from the *mawālī* can be considered in this context. We do not have an independent work or research article on how this practice was initiated, how it was and how it was taken from *mawālī*, and how it was a state policy, and how long it was sustained. The studies that touch on this subject are far from being holistic. Even in the main sources it is seen that the concepts of *kharāj* and *jizya* are not fully understood and therefore used interchangeably. This may be considered normal for the first period in which the concepts are not in place. However, in the following centuries, the works that were copyrighted and, except for a few, instead of understanding and explaining this confusion, chose to use the word *jizya* from these two words which can be used interchangeably in texts. Therefore, this approach has led to the widespread conviction that the Umayyad state has taken *jizya* from the *mawālī* in the conceptual sense.

Al-Ḥajjāj ibn Yûsuf is claimed to have started the application of taken *jizya* from *mawālī*. However, Haccac aimed to provide the regularity of both agricultural products and the *kharāj*

which is taken from farmers because of the status of the soil by sending Sawad villagers who migrated to the big cities and became Muslims by changing their religions.

The status of the lands seized was decisive in taxation. According to this, the conquest and the territorial lands were taxed differently, but in some cases the same tax (*kharāj*) was taken. Non-Muslims who living in the territory of conquest were demanded *jizya* per capita. The *jizya* and *kharāj* tax collected from this category can be expressed as "joint *jizya*". Regardless of whether the person is a Muslim or not, the fact that he was demanded from him due to the status of the land was interpreted by some researchers as juristic. However, in times of political instability, it is also a fact that *mawālī* is demanding jury in addition to the tribute tax. The point that is misunderstood or interpreted is that this practice was carried out throughout the entire Umayyad territory and the history. When examined, this distorted tax concept is actually concentrated in the area of Transoxania. Although some attempts were made to take the *jizya* from the *mawālī* to the country, the Umayyad caliphs have not allowed it. The practice of taking the *jizya* from the *mawālī* is actually followed by the killing Qutayba ibn Muslim al-Bāhilī (d. 96/715). This started political instability in the Transoxania and continued by some Khurāsān governors. These governors act according to the provocations of the Turkish governors and tax collectors of the region in order to be able to send their taxes completely. They claimed that the region in the region was not a sincere Muslim and, they continued to take the *jizya* from them.

It can be said that *jizya* is not demanded as it is taken from non-Muslims in the common meaning from *mawālī*. Because any Umayyad caliph wrote no written instructions regarding this issue in the sources. It is understood that until the caliphate of 'Umar b. 'Abd al-'Azīz, the Umayyad caliphs were not even aware of this distorted tax policy in the area of Transoxania. To put it once again, this practice was initiated by some Khurāsān governors with the concern that tax revenues might decrease. However, it should not be forgotten that this unfair practice after 96/715 is limited to certain governors. For example, during the tenure of Naṣr b. Seyyār, the last governor of Khurāsān (120-131 / 738-748), the *jizya* tax was completely removed from the *mawālī*.

Another activity that shows this action is regional and that was ordered by some governors of Khurāsān. Therefore, this practice does not reflect the Umayyad state policy. This is also apparent in the fact that the Shiites, Kharijites, and those who carried out the Abbasid Revolution for thirty-two years, did not make an anti-Umayyad propaganda with provoking the slave by the way of wrong application.

Keyword: History of Islam, *Mawālī*, *Jizya*, Combined *Jizya*, *Kharaj*

Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâlfiden Cizye Alınması ve Arka Planı

Öz: Emevî Devleti kendi medeniyet havzasında ve Batı'da farklı boyutlarıyla çokça eleştirilmiştir. Aslında bu normal bir durumdur. Çünkü devlet tecrübesi olmayan Hicaz Araçları kısa sürede çok uluslu ve kültürlü bir devlete sahip olmuş, bu da önemli sorunları beraberinde getirmiştir. Eleştirilerin vergi boyutunda Ḥorasân ve Mâverâünnehir'de meskûn mevâlfiden alınan cizye birinci sırada yer alır. Ancak bu hususta yapılan çoğu araştırmada mevâlfiden alınan cizyenin, müşterek cizye ve farklı bir vergi çeşidi olan ḥarâc ile karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Mevâlfinin, kritik dönemlerde bazı dinî kriterleri taşıyıp taşımadığı sınınamış da bu durum bütün Emevî tarihi boyunca sürmemiş, en fazla on beş ila yirmi yıl arasında çeşitli aralıklarla devam etmiştir. Bu dönemde mevâlfiden alınan cizye vergisinin, çoğu gayrimüslim yerel vergi memurları ile bütün gayesi müşterek cizye miktarını toplamak olan bazı bölge valilerinin hukuksuz uygulamalarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Emevî halifelerinin mevâlf kesiminden kavramsal anlamda cizye alınmasını yazılı talimatla istedikleri ise söylenemez. Fakat vergilerin azaldığını tespit eden bazı Ḥorasân valileri, mevâlfiden cizye alınmasına göz yummuşlardır.

334 | Yunus Akyürek. Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâliden Cizye...

Özet: Bir devletin vergi politikaları o devletin siyasi, sosyal ve ekonomik istikrarı açısından büyük önem arz eder. Sağlıklı bir vergi sistemi, devlet mekanizmasının kendi bünyesinde karşılaşılabileceği problemleri en aza indirir. Adil ve insafî bir vergi düzeni kurabilmek ise kuşkusuz köklü bir devlet tecrübesi ile mümkündür. Araştırmaya konu olan Emevi devletinin bahsedilen anlamda bir devlet tecrübesine sahip olmadığı bilinmektedir. Üstelik doğuda Kaşgar'dan batıda Güney Fransa'ya uzanan on üç milyon kilometre karenin üzerindeki bir coğrafyaya hükmetmesi ve bu geniş topraklarda yaşayan çok uluslu yapıyı idare etmek durumunda kalması Emevi idaresini bir hayli zor durumda bırakmıştır. Doğal sınırlara ulaşılması ve fetihlerin durması ile yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik problemler devleti derinden sarsmış, Şîf ve Hariciler ile çeşitli sebeplerle muhalefet eden grupların çıkardıkları bitmez tükenmez iç isyanlar ise devleti yıkma noktasına getirmiştir. Yine bilhassa Şâm bölgesinde yaşanan çok sayıdaki veba salgınının toplumu olumsuz manada etkilediği, başkentini değiştirilmesine ve Doğu Roma imparatorluğu lehine bazı sınır şehirlerinin el değiştirmesine yol açtığı da bilinmektedir.

Bütün bu olumsuzluklar kuşkusuz Emevi devletini ekonomik açıdan sarsmıştır. Ülkedeki istikrarsızlık ve siyasi belirsizliklerin vergi oranlarının düşmesine yol açtığı eldeki verilerden anlaşılmaktadır. Örneğin Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervân döneminde, Hz. Ömer zamanında toplanan verginin ancak yarısı toplanabiliyordu. Devletin genel politikalarından rahatsızlık duyan halkın vergi vermekten kaçındığı, diğer bir ifade ile vergi kaçırdığı söylenebilir. Yine köyden kente göçün artış göstermesi ve buna bağlı olarak hârâc vergisi tahsil edilen toprakların boş kalması, verimli topraklar üzerindeki rant kavgası sebebiyle buralardan beklenen vergi oranının yakalanamaması ve gayri müslim kesimde görülen ihtida hareketleri vergilerin düşmesinin diğer sebepleri arasında yer alır.

Araştırmanın konusu olan Emevîler döneminde mevâlî kesiminden cizye alınması hususu bu bağlamda ele alınabilir. Elimizde bu uygulamanın ne zaman başlatıldığını, mevâliden nasıl ve ne şekilde cizye alındığını, bunun bir devlet politikası olup olmadığını ve ne kadar sürdürüldüğünü konu edinen müstakil bir eser ya da araştırma yazısı mevcut değildir. Konuya temas eden eserler ise bütüncül bir yaklaşım sergilenmekten uzaktır. Hatta ana kaynaklarda bile hârâc ve cizye kavramlarının tam olarak anlaşılmadığı ve bu nedenle birbirinin yerine kullanıldığı görülür. Kavramların yerli yerine oturmadığı ilk dönem için belki bu durum normal kabul edilebilir. Ancak sonraki yüzyıllarda telif edilen eserler ve -çok azı hariç- günümüz araştırmaları bu karışıklığı anlama ve anlamlandırma yerine, metinlerde birbirinin yerine kullanılabilen bu iki kelimedenden cizye kelimesini esas almayı tercih etmiştir. Dolayısıyla bu yaklaşım Emevi devletinin mevâlî kesiminden istilâhî anlamda cizye aldığı yönünde yaygın bir kanaat oluşmasına neden olmuştur.

Mevâliden cizye alınması uygulamasını Haccâc b. Yûsuf'un başlattığı öne sürülür. Oysa Haccâc, din değiştirip müslüman olan ve büyük şehirlere göç eden Sevâd köylülerini geldikleri topraklara geri göndererek, toprağın statüsü sebebiyle öteden beri çiftçiden alınan hârâc vergisinin ve tarımsal üretimin devamlılığı sağlamayı amaçlamıştır.

Ele geçirilen toprakların statüsü vergilendirmede belirleyici olmuştur. Buna göre fetih ve sulh toprakları birbirinden farklı vergilendirilmiş, ancak bazı durumlarda ikisinden de aynı vergi (hârâc) alınmıştır. Fetih topraklarında yaşayan gayri müslimlerden ise fert başına cizye talep edilmiştir. Bu kesimden tahsil edilen cizye ile hârâc vergisi "müşterek cizye" olarak ifade edilebilir. Kişinin müslüman olup olmamasına bakılmaksızın toprağın statüsü sebebiyle kendisinden hârâc talep edilmesi bazı araştırmacılar tarafından mevâliden cizye alındığı şeklinde yorumlanmıştır.

Ancak siyasi istikrarsızlık dönemlerinde, mevâliden hârâc vergisine ek olarak cizye talep edildiği de bir gerçektir. Burada yanlış anlaşılabilir ya da yorumlanan nokta, bu uygulamanın bütün Emevi topraklarında ve Emevî tarihi boyunca sürdürülmüş olduğudur. Tetkik edildiğinde bu çarpık vergi anlayışının aslında Mâverâünnehir bölgesinde yoğunlaştığı görülür. Ülke genelinde mevâliden cizye alınması ile ilgili bazı teşebbüsler olmuşsa da Emevî halifeleri

buna izin vermemişlerdir. Mevâliden cizye alınması uygulaması aslında Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'nin öldürülmesinin (ö. 96/715) ardından Mâverâünnehir'de yaşanan siyasi istikrarsızlıkla başlamış, ardından bazı Ḥorasân valileri tarafından devam ettirilmiştir. Bölgenin Türk valilerinin ve vergi toplamakla görevli dihkânların kışkırtmalarına göre hareket eden bu valiler, vergilerini eksiksiz gönderebilmek adına bölgedeki mevâlînin samimi müslüman olmadıklarını ileri sürmüş ve onlardan cizye almaya devam etmişlerdir.

Mevâliden istilâhî anlamda -gayrimüslim kesimden alınır gibi- cizye talep edilmediği söylenebilir. Çünkü kaynaklarda herhangi bir Emevi halifesinin bu hususta kaleme alınmış yazılı talimatı yoktur. Öyle ki Ömer b. Abdilazîz'in hilafetine kadar Emevi halifelerinin Mâverâünnehir bölgesindeki bu çarpık vergi politikasından haberdar bile olmadıkları anlaşılmaktadır. Bir kez daha ifade etmek gerekirse bu uygulama bazı Ḥorasân valilerinin, vergi gelirlerinin düşmesinden duydukları endişe ile başlatılmıştır. Ancak 96/715 tarihinden sonra görülen bu haksız uygulamanın sadece belli valiler ile sınırlı kaldığı unutulmamalıdır. Mesela son Ḥorasân valisi Naşr b. Seyyâr görev süresi boyunca (120-131/738-748) mevâliden cizye vergisini kesin olarak kaldırmıştır.

Bu icraatın bölgesel olduğunu, bazı Ḥorasân valileri tarafından yapıldığını, dolayısıyla da Emevî devlet politikasını yansıtmadığını gösterir bir başka delil ise Şiilerin, Ḥâricîlerin ve otuz iki yıl boyunca Abbâsî ihtilalini yürütenlerin, mevâlîyi kışkırtarak bu yanlış uygulama üzerinden Emevî aleyhtarını bir propaganda yapmamalarıdır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Mevâlî, Cizye, Müşterek Cizye, Ḥarâc

GİRİŞ

Emevî Devleti'nin siyasi sınırları sekizinci yüzyılın ilk çeyreğinde doğuda Kaşgar'dan batıda Güney Fransa'ya kadar uzanıyordu. Ancak bu geniş sınırlar devletin siyasî ve idarî işleyişini olduğu kadar zaman zaman vergi politikalarını da olumsuz manada etkilemiştir.

Emevîler dönemi vergi sistemi aslında geniş çaplı bir araştırma konusudur. Bu hususta üzerinde durulması gereken temel problem ise Ḥorasân ve Mâverâünnehir'de hayatlarını sürdüren mevâliden alınan cizye ve ḥarâc vergileridir. Emevî siyasî aklı hukukî dayanaktan yoksun olan bu uygulamayı ne gibi gerekçelere dayandırmıştır? Mevâliden hangi şartlarda cizye ve ḥarâc alınmıştır? Bu sürekli ve yaygın bir durum mudur; ülkenin diğer kesimlerinde yaşayan mevâlî bu vergileri ödemeye zorlanmış mıdır? Dönemin âlimleri ve İslâm toplumu bu haksızlığa tepki göstermiş midir? Konuyu anlamaya yönelik bu ve benzeri sorular çoğaltılabilir.

Araştırmada geçen mevâlî, zîmmet ehli, cizye, ḥarâc ve müşterek cizye kavramları problemin anlaşılabilmesi için üzerinde durulması gereken temel kavramlardır.

Mevâlî (موالي), mevlâ (مولى) kelimesinin çoğuludur. Cahiliyede azat edilen köleler için kullanılan kavram, ilk dönem fetihlerinden sonra müslüman olan gayri Arap milletler (doğuda İranlılar ve Türkler, Mısır'da Kıbtîler, Kuzey Afrika ve Endülüs'te ise Berberîler ve İspanyollar) için de kullanılır olmuştur.¹ Bir İslâm ülkesinde müslümanlarla birlikte hayatını sürdüren farklı din mensuplarına zimmî, bu topluluğa ise zîmmet ehli (ehl-i zimme) denilir.²

Vergi ile alakalı kavramların başında cizye gelmektedir. İlk kâdıkuât Ebû Yūsuf (ö. 182/798), kavramsal bir tanımdan ziyade "Cizye vermek kimler için zorunludur, miktarı nedir ve hangi şeylerden cizye verilir?" başlığıyla kavramı ele alır. Buna göre cizye, Sevâd ve

¹ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 15: 406-415; İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 424.

² Mustafa Fayda, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 44: 428.

336 | Yunus Akyürek. Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâlden Cizye...

diğer yerlerde (Hîre ve sair yerleşim birimlerinde yaşayan yahudi, hıristiyan, mecusi, sâbiî, sâmirî) yaşayan bütün zimmet ehlinin vermek zorunda olduğu bir vergidir. Kadın ve çocukları hariç, erkeklerine vaciptir.³ Yaḥyâ b. Âdem (ö. 203/818) “Cizye, Sevâd halkının erkekleri için konulan baş vergisidir” cümlesinden sonra cizye hakkında Ebû Yûsuf’a yakın bir üslup ile çeşitli bilgiler verir.⁴ Bir kavram olarak cizye, İslâm topraklarında yaşayan gayrimüslim unsurun, savaşılan diğerlerinden ayrı tutularak can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına karşılık ödedikleri vergiye denir. Cizye, zimmet ehli ile varılan zimmet anlaşması uyarınca alınır.⁵

Diğer önemli kavram ḥarâctır. Ebû Yûsuf, yıllık olarak belirlenen bir toprak vergisi olan ḥarâcın İslâm’ın ilk dönemlerinden bu yana bilindiğini ifade eder. Buna göre Hz. Ömer, Sevâd topraklarını sürmeleri için burada yaşayan halka dağıtmış ve kendilerinden senelik ürün üzerinden vergi alınmasına hükmetmiştir. Bu sebeple bu vergi ḥarâc olarak isimlendirilir. Sonraları sulh ile fethedilen ve burada tarımsal faaliyetler yürütenlerin yaşadıkları topraklara “ḥarâc” denilmiştir. Çünkü toprağı bu işleme faaliyeti (el-vaḥîfe), başta çiftçilerin zorunlu olarak yaptıkları ḥarâca benzemektedir.⁶ Buradan anlaşıldığına göre ḥarâc vergisi toprağın statüsüne bağlı olan bir vergidir. Bilindiği gibi Hz. Ömer son derece haklı nedenlere dayanarak, savaşla alınan toprakları da sulh ile alınanlar gibi değerlendirmiş ve bu topraklar üzerinde tarımsal faaliyetlerde bulunanlardan ḥarâc alınmasına hükmetmiştir.⁷

Verginin toprağın statüsüne göre belirlendiği Benû Taglib arazisinden de anlaşılabilir. Buna göre Benû Taglib’den müslüman olan birisinin toprağı (sulh ile alındığı için) öşr arazisi olarak kabul edilirdi.⁸

Kaynaklarda sulh ile fethedilen yerlerde toplanan müşterek cizye; ḥarâc (خراج), vaḥîfe (وظيفة) ve itâve (اتوة) kelimeleri ile ifade edilir. Fert başına eşit oranda taksim edilmesi gereken müşterek cizye, diḥkân ve azîm unvanlı kişiler tarafından toplanmaktaydı. Sâsânîler döneminden tevarüs eden arazi vergisi, zanaat vergisi ve âyîn (الآيين) vb. örfî vergiler de tahsil ediliyordu. Kaynaklarda bu vergiler ile ilgili herhangi bir şikâyetten söz edilmemektedir. İtiraz konusu olan vergi sulh anlaşması çerçevesinde alınan “müşterek cizye” ile ilgilidir.⁹ Çalışmanın ileriki safhasında müşterek cizyenin, cizye ve ḥarâc gelirlerinin ortak adı olduğu üzerinde durulacaktır.

Araştırmanın problemi Emevî siyasi iradesinin İslâm topraklarında yaşayan mevâlden ıstılahî anlamda cizye vergisi talep edip etmediği, eğer böyle bir uygulama var ise bunun gerekçeleri ve sınırları şeklinde özetlenebilir.

Doğuda ve batıda birçok araştırmacı Emevîler döneminde mevâlinin ikinci sınıf vatandaş muamelesi gördüğü, bu bağlamda gayrimüslimlerden alınması gereken cizye vergisinin dahi kendilerinden alındığı kanaatini taşımaktadır. Konu ağırlıklı olarak temel kaynaklar üzerinden ele alınacağı için bu hususta Emevîler aleyhine kanaat taşıyanların fikirlerine ayrıca yer verilmeyecektir. Ancak kısaca ifade etmek gerekirse bu gruba giren araştırmacılar bilhassa Haccâc’ı merkeze koyarak Emevî zihniyetinin mevâlden haksız yere cizye

³ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Kûfî, *el-Ḥarâc*, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa’d – Sa’d Hasen Muhammed (Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, ts.), 135.

⁴ Ebû Zekerîyyâ Yaḥyâ b. Âdem b. Süleyman el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfî, *Kitâbü’l-Ḥarâc* (B.y.: el-Matba’atü’s-Selefiyye ve Mektebetühâ, 1384/1964), 68-73.

⁵ Mehmet Erkal, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 42.

⁶ Ebû Yûsuf, *el-Ḥarâc*, 3.

⁷ Ebû Yûsuf, *el-Ḥarâc*, 34-36. Hz. Ömer’in bu uygulamasının amaçları için bk. Fatih Oğuzay, “Hz. Ömer Döneminde Tarih ve Toprak Sistemi”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Bildirileri (Türkiye-Sivas, 02-04 Kasım 2017)*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 2: 142-143.

⁸ Yaḥyâ b. Âdem, *Kitâbü’l-ḥarâc*, 72.

⁹ Abdülaziz Dûrî, “İslâm’ın İlk Yıllarında Ḥorasân’da Vergi Sistemi”, trc. Halil İbrahim Hançabay, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010/2): 219.

aldığını ileri sürmektedirler.¹⁰ Emevîler döneminde -Hicaz hariç- ülke genelinde mevâliden cizye talep edildiği de iddialar arasında yer alır.¹¹

Mevâliden cizye aldığı iddia edilen Emevî yönetimi hukukî açıdan hatalı gözükmemektedir. Çünkü İslâm fıkhuına göre cizye sadece buluğa eren ve kasık bölgesi tüyleri ortaya çıkan gayrimüslim erkeklerden alınır¹², kadın ve çocuklardan alınmaz.¹³ Fakat burada söz konusu olan cizye, Tevbe sûresinin 29. âyetinde teşri kılınan “gayr-i müslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisi” şeklinde istilâhî/kavramsal anlamda mı kullanılmıştır, ḥarâc kavramı ile mi karıştırılmıştır yoksa bazı durumlarda ḥarâc ile aynı anlama mı gelmektedir, işte bu gerçekten anlaşılması güç bir durumdur.

Araştırmada Emevîleri bu uygulamaya sürükleyen birtakım siyasî, iktisadî ve sosyal faktörlerin olduğu sonucuna varılmış ve bunlar üzerinde çeşitli mülahazalarda bulunulmuştur. Konuyu ayrıntılı olarak ele almadan önce Hz. Peygamber ve Ḥulefâ-yı Râşidîn dönemlerinde cizye ve bununla bağlantılı olarak ḥarâc uygulamasına değinilecektir.

“Müslüman kişiye cizye yoktur.”¹⁴ hadîsi, İslâm’ı seçen bir kişiden cizye alınmama-yacağını açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Ömer ve Hz. Ali’nin de bu doğrultuda hareket ettiği görülür. Mesela Hz. Ömer döneminde, müslüman olduğu halde kendisinden cizye alınmaya devam edilen bir acem Halife’ye gelerek durumunu arz etmiş o da ilgili mülkî âmire yazdığı yazıyla bu kişiden cizye alınmasını men etmiştir.¹⁵ Yine onun, ḥarâc emirlerine kimlerden cizye alınacağını açık ifadelerle yazdığı bilinir. Bunlar arasında mevâlî yoktur.¹⁶ Hz. Ali ise halifeliği döneminde müslüman olan bir dihkâna¹⁷ şunları söylemiştir: “Şayet arazinde oturmak istiyorsan senden cizyeni (جزية رأسك) kaldırırız. Ancak onu (yani ḥarâc) toprağınan alırız.” Rivayetin diğer tarikhinde Hz. Ali bu kişiye “Sana gelince, senden cizye kaldırıldı ama toprağın bizimdir.” demiştir.¹⁸ Buna göre cizye, toprakları sulh yoluyla fethedilen zimmet eh-linden kişi başına alınır. Bir zimmî müslüman olduğunda artık ondan cizye talep edilemez fakat arazisinden ḥarâc alınmaya devam edilir.¹⁹

¹⁰ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, trc. Fikret İşıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 114-115; Van Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti Şia ve Mesih Akidelere Üzerine Araştırma*, trc. M. Said Hatiboğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 28; Hakkı Dursun Yıldız, “Berberiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 481; Ali Delice, “Emevî Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999): 299; İsmail Hakkı Atçeken, “Ömer b. Abdülâziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2002): 74.

¹¹ Bk. Seyfullah Kara, “İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi”, *İstem* 8 (2006): 17.

¹² Hz. Ömer’in cizye hususunda emirlerine gönderdiği mektup için bk. Ebû Yûsuf, *el-Ḥarâc*, 213; Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-ḥarâc*, 69.

¹³ Ebû Yûsuf, *el-Ḥarâc*, 135.

¹⁴ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Kitâbü'l-emvâl*, thk. Halil Muhammed Hirâs (Beyrut: ts.), 59; Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb Arnavud, Muhammed Kâmil Karabelli (B.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), 4: 659; Ebû Ḥâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd Han (Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), 2: 82; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 14: 147; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtażâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcû'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (B.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 37: 353; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fi târihi'l-'Arab kabale'l-İslâm* (B.y.: Dâru's-Sâki, 1422/2001), 14: 164.

¹⁵ Ebû 'Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 59; Ebû Ahmed Humejd b. Maḥled b. Kuteybe el-Ḥorasânî, *el-Emvâl li-ibni Zencûye*, thk. Şâkir Zib Feyyâz (Riyad: 1406/1986), 1: 172.

¹⁶ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-ḥarâc*, 69-70.

¹⁷ Sâsânîler ile bazı Ortaçağ İslâm devletleri idarî yapısında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamındaki tabir. Bk. Faruk Sümer, “Dihkân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 289.

¹⁸ Ebû 'Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 59-60; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 14: 146-147.

¹⁹ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-ḥarâc*, 21.

338 | Yunus Akyürek. Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâlidin Cizye...

Cizye uygulamasının ilk dönemde bu esaslar üzerine bina edildiği anlaşılmaktadır. Ancak hârâc topraklarının statüsü ve idarecilerin bu konudaki tercihi sonraki yıllarda hârâc ile cizyenin birbirinin yerine kullanılmasına yol açmıştır.

Belâzürî, Fütûhu'l-büldân ve Ensâbü'l-eşraf, Ebû 'Ubeyd, Kitâbü'l-emvâl, İbn Abdülhakem, Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ, İbn Haldûn, Kitâbü'l-İber, İbn Keşîr, el-Bidâye ve'n-nihâye, İbn Sa'd, Tabakâtü'l-kübrâ, İbnü'l-Eşîr, el-Kâmil fi't-târîh, Kudâme b. Ca'fer, el-Hârâc ve şmâ'atü'l-kitâbe, Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb, Taberî, Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk, Yahyâ b. Âdem, Kitâbü'l-Hârâc, Zehebî, Târîhu'l-İslâm ile başlıca literatürü oluşturur. Araştırmada Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin hârâc ve cizye maddelerinden de istifade edilmiştir.

Önemine rağmen ülkemizde bu konuya münhasır lisansüstü bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Ancak doğrudan olmasa da yeri geldikçe Emevîler dönemi mevâlî-cizye ilişkisine değinen çeşitli makaleler mevcuttur. Araştırmada bu çalışmalara atıflarda bulunulmuştur.

1. CİZYE VE HÂRÂC HUSUSUNDA YAŞANAN KAVRAM KARGAŞASI

Cizye ve hârâc kavramlarının birbirinin yerine kullanılması, vergi sisteminin geç dönemde teşekkül etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu, yeni yeni devlet tecrübesi kazanmaya başlayan Arap unsur için kaçınılmaz bir durumdur. Dolayısıyla bu iki kavram zaman zaman diğerinin yerine kullanılmıştır. Öyle ki Belâzürî (ö. 279/892) ve Taberî (ö. 310/922) gibi tanınmış tarihçilerin bile bundan kaçamadığı görülür.

Hârâc kelimesinin ilk dönemlerde cizye yerine istimali Cürcân halkıyla varılan anlaşma metnindeki "Halkın geri kalanından hârâc aldı".²⁰ ibaresinden anlaşılabilir. Buradaki hârâc kavramı "الجزية المشتركة/müşterek cizye" anlamına gelir.²¹ Çünkü hârâc hususîdir, sadece toprak sahibinden alınır. Cizye ise -örnekte de geçtiği üzere- şartlarını taşıyan zimmet ehlinin geneline şamildir.

Aynı mantık yürütüldüğünde "Horasân hârâcı, kişi başıdır".²² cümlesindeki "روس الرجال" ibaresinden de fert başına alınan cizyenin kastedildiği anlaşılır.

Belâzürî'de geçen "Ömer b. Abdilazîz, Horasân'da mevâlîden hârâcı kaldırdı".²³ bilgisi, Taberî'de onun, Horasân valisi Cerrâh b. Abdillâh'a verdiği talimatla, göreve gelmeden önce kim kibleye yönelip namaz kılıyor idi ise ondan cizyeyi kaldırmasını emrettiği²⁴ şeklinde geçer. Ancak Taberî aynı olayla ilgili hârâc kavramını da kullanmıştır.²⁵ Bu durumda Belâzürî ve Taberî'de geçen hârâc kelimesi ile kast edilen verginin aslında cizyeyi de kapsayan "müşterek cizye" olduğu ortaya çıkar.

Cizye ve hârâca ilişkin istilâhî karışıklık sadece tarih kaynaklarında değil, bu konuya tahsis edilmiş eserlerde de görülmektedir. Buna göre Mısır valisi Hayyân, ölen bir kıbtînin cizyesinin hayatta olanlara düşüp düşmediğini halife Ömer b. Abdilazîz'e sordu, o da bu durumu 'Irâke b. Mâlik'e danıştı. 'Irâke, kıbtîlerle bir anlaşma ve sözleşme yapıldığını işitmediğini, topraklarının ise savaşarak alındığını söyleyince Ömer, valisine yazarak ölen

²⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967), 4: 152.

²¹ Dürî, "Horasân'da Vergi Sistemi", 213-214.

²² Taberî, *Târîh*, 7: 54; Ebû'l-Hasen 'İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 1417/1997), 4: 188; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hînî (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmiyye, 1423/2002), 21: 407.

²³ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988), 411.

²⁴ Taberî, *Târîh*, 6: 559; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 106; Dürî, "Horasân'da Vergi Sistemi", 215-216.

²⁵ Ebû'ş-Şaydâ hadisesi için bk. Taberî, *Târîh*, 6: 559.

kıptilerin cizyesinin hayatta olanlara yüklenilmesini emretti.²⁶ Burada kastedilen tam olarak h̄arâc vergisidir, cizye değildir. Çünkü cizyede kayd-ı hayat bilinen bir şarttır.²⁷ Metinde geçen toprak fetih toprağı olduğu için araziden h̄arâc alınmasına hükmedilmiş, ancak kavram kargaşası sebebiyle h̄arâc kelimesi yerine cizye kullanılmıştır. Bir başka açıdan da burada geçen cizye kelimesinin ıstılahî anlamda kullanıldığını söylenemez. Zira halife Abdülmelik b. Mervân'ın damadı olan Ömer b. Abdilazîz başta Hicaz valiliği (87-93/706-712) olmak üzere önemli görevler üstlenmiş birisidir. Haccâc'tan kaçabilenlerin doğrudan kendisine sığınması, ülke sorunlarını yakından müşahede etmesine imkân tanımıştır. Hilafetinde, Alioğulları ve H̄aricîlerin bile isyan etmemesi onun problemleri ve çözüm yollarını gayet iyi bildiğini gösterir. Bu durumda mevâlîden, zimmet ehlinen alındığı gibi cizye alınması kadar son derece bariz bir hukuksuzluktan haberdar olmaması pek mümkün gözükmemektedir.

H̄arâc toprağı ve ondan alınan h̄arâc vergisi de bazen cizye ile karıştırılmıştır. Şöyle ki, gayrimüslim kişi müslüman olursa ondan her hâlükârda cizye vergisi kaldırılır. Ancak toprağı savaş arazisi ise ondan h̄arâc vergisi alınmaya devam edilir²⁸, sulh toprağı ise öşür alınır.²⁹ Ömer b. Abdilazîz'in: "H̄arâc (savaşılarak, zorla alınan) toprağın vergisidir. Onda bir ('uşr) ya da yirmide bir verilen (nişfü'l-'uşr) ise müslümana farz kılınan zekât miktarıdır." sözü buna delil teşkil eder.³⁰ Ancak İslâm hukuku toprak üzerinden alınan vergiler hakkında hükümdara geniş yetkiler tanımıştır.³¹ Bir hükümdar savaşılarak alınan fetih topraklarını h̄arâc arazisi statüsünde değerlendirebilir ya da bunun yerine öşür talep edebilir. Mâverdü, bu bağlamda şunları söyler: "Muhakkak ki cizye nass, h̄arâc ise içtihatla belirlenir. Cizyenin en azı şer'î kriterlerle, en çoğu ise içtihat ile takdir edilir. H̄arâcın ise en azı ve en çoğu içtihat ile takdir edilir".³²

Kaynaklarda "cizyetü'l-arz" ve "ücretü'l-arz" tamlamaları h̄arâc ile eş anlamlı olarak kullanılmışsa da³³ ilk dönem kaynaklarında cizye ve h̄arâc kavramlarının kendi anlamlarında istimal edildiği yerler de mevcuttur. Dihistân ve Cürcân halkıyla varılan anlaşmada yer alan "Buluğa ermiş olanlar için her yıl imkânınız ölçüsünde cizye vermeniz gerekir".³⁴ ibaresinde bu durum görülür.

2. MÜŞTEREK CİZYE/VERGİ OLGUSU

Sulh ile ele geçirilen yerlerde senelik olarak belirlenen müşterek cizye, zimmet ehlinin vermesi gereken h̄arâc ve cizye vergisinden ibarettir. Mesela Hırasân şehirlerinin ileri gelenleri (merzûbân, 'azîm, sâhib) müslümanlarla senelik müşterek cizye vermek üzere çeşitli anlaşmalar yapmışlardır. Bu vergi türü kaynaklarda cizye, vazîfe, h̄arâc ve itâve olarak isimlendirilir.³⁵

Müşterek cizyenin miktarı belli olduğu için bu vergiyi toplamakla vazifeli dihkânlar³⁶ maddi kayıp yaşamamak, çıkarlarını ve konumlarını muhafaza etmek ve gayrimüslim halkın

²⁶ Ebû 'Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 61.

²⁷ Ebû Yûsuf, *el-H̄arâc*, 136.

²⁸ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-h̄arâc*, 51.

²⁹ Hicâz fakihleri, Süfyân es-Sevrî ve Ebû Yûsuf gibi pek çok fukahaya göre sulh arazisi sahibi müslüman olursa arazisi öşür toprağı olur. Bk. Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-h̄arâc*, 21.

³⁰ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-h̄arâc*, 24.

³¹ Mustafa Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 1. Baskı (İstanbul: Kitabevi, 2003), 15.

³² Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdü, *el-Aḥkâmü's-sultâniyye* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 221.

³³ Cengiz Kallek, "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 71.

³⁴ Taberî, *Târîḫ*, 4: 152.

³⁵ Dûrî, "Hırasân'da Vergi Sistemi", 212, 215.

³⁶ Dihkânları bu iş için ilk kullananlar Emevîler değildir. Mesela Hz. Ömer dönemi Sevâd arazisi vergi memurlarından Osman b. Huneyf ve Huzeyfe b. Yemân, bölgenin cizyesini dihkânlar vasıtasıyla toplamışlardır. Bk. Ebû 'Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 65.

340 | Yunus Akyürek. Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâliden Cizye...

az vergi vermesini sağlamak amacıyla çeşitli hilelere başvurmuşlardır.³⁷ Dihkânların bu sebeple zimmet ehlinin müslüman olanlarının cizyelerini düşürmek yerine onlardan hem hârâc hem de cizye almaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Yani H̱orasân ve Mâverâünnehir halkından müslüman olanların sayısı arttıkça zimmet ehlinin cizyedeki payının yükselmesi gerekirken, bu durum siyasi otoritenin yetersiz olduğu dönemlerde mevâlî aleyhine dönmüştür. Haksızlığa uğrayan mevâlî kesimi de zaman zaman bölgedeki mahalli hükümdarlar ve bilhassa Türgiş kağanlarından destek alarak çeşitli isyanlar çıkarmışlardır.³⁸

Bu konuda bazı H̱orasân valilerinin ağır kusuru olduğu ortadadır. Zira vergi noktasında Halife'ye karşı doğrudan sorumlu olan bölge valilerinin, yılsonunda hedeflenen vergi oranını tutturmak için dihkânların mevâliden cizye almalarına göz yumdukları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kaynaklarda mevâliden alındığı bildirilen cizyenin, genel anlamda sulh ile fethedilen topraklardan alınan müşterek cizye çerçevesinde değerlendirilmesi uygun olacaktır.

3. MEVÂLİDEN CİZYE ALINMAYA BAŞLANILMASI

Mısırlı muhaddis Yezîd b. Ebî Hâbîb (ö. 128/745)³⁹ konuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapar. "Hz. Peygamber'in vefatından sonra ümmetin başına gelen en önemli üç felaket; Osman'ın katledilmesi, Ka'be'nin yakılması ve müslümanlardan cizye alınmasıdır".⁴⁰ Fakat İbn Ebî Hâbîb, bahsettiği cizyenin mahiyeti hakkında ayrıntılı bilgi vermez.

Mevâliden cizye alınması uygulamasını Emevîlerin Irak genel valisi olan Haccâc b. Yûsuf'un başlattığı öne sürülür.⁴¹ Bazı müsteşrikler konuya Hz. Ömer dönemi uygulamasıyla giriş yaparlar. Buna göre o, fetih topraklarının mücahitler arasında paylaşımını uygun görmemiş ve bu toprakları müslümanların ortak malı adanmıştır. Ancak bu toprak politikası zamanla işlevselliğini kaybetti ve fey' ve sulh toprakları alınıp satılmaya başlandı. Yine bu nevi toprağın hârâc yerine öşür ile vergilendirilmesi anlayışı ağır bastığı için yeni sahipleri, arazileri için öşür vermekle yetindiler. Toprağın eski sahipleri olan köylü kesim ise ya İslâm'a girerek ya da şehirlere göç ederek hârâctan kurtulmanın yollarını aradı. Durumu fark eden Irak genel valisi Haccâc b. Yûsuf (65-86/685-705), köyden kente olan bu göçü yasakladı ve köylüleri geri göndermek için bazı tedbirler aldı. Son çare olarak da mevâliden hârâc alınması yönünde irade ortaya koydu.⁴² Bahsi geçen köylü kesim R. Marin Guzman tarafından İrani köylüler, alınan hârâc ise cizye olarak anlaşılmıştır. Buna göre Haccâc, cizye gelirleri azalacağı endişesiyle 700'lü yıllarda Sevâd'da yaşanan bu yoğun ihtidaları kabul etmemiş, İrani köylülerin H̱orasân'a dönmelerini ve kendilerini müslüman olarak kabul etmemelerini istemiştir.⁴³

Aslında bu durumun başlıca nedeni cizye vergisinin artırılmasıdır. Nitekim dönemin halifesi Abdülmelik b. Mervân, Fars/H̱orasân cizyesini az bulduğu için nüfus sayımı yaptırmış, vergi oranlarını yeniden belirlemiş ve daha önce bir dinar olan cizye miktarını dört dinara çıkarmıştır.⁴⁴ Vergilerin bu denli artırılması sebebiyle Sevâd bölgesinde yaşayan gayrimüslim

³⁷ Dûrî, "H̱orasân'da Vergi Sistemi", 219.

³⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 413-414.

³⁹ Zehebî, Yezîd b. Ebî Hâbîb hakkında kaydettiği olumlu vasıfları hakkında bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkı, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, 1413/1993), 8: 304-305.

⁴⁰ Ebû 'Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 60.

⁴¹ İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14: 428.

⁴² Vassiliy Viladimiroviç, Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, trc. H. Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 204; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Anka Yayınları, 2000), 96, 98.

⁴³ Roberto Marin, Guzman, "Orta Asya ve H̱orasân'da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", trc. Mustafa Demirci, *İstem* 6/12 (2008): 259.

⁴⁴ Ebû Yûsuf, *el-Hârâc*, 52.

köylüler muhtemelen cizyeden (ki bazı kaynaklarda ḥarâc olarak geçer⁴⁵) kurtulmak için İslâmîyet'e meylederek şehirlere göç etmişlerdir. Ancak onlar bunu yaparken tarımsal faaliyetlerin ve ḥarâc gelirlerinin azaldığı da bir vakıadır.

Belâzürî ve Ṭaberî'de geçtiğine göre Ḥaccâc'ın âmilleri göç hadisesinden onu haberdar ettiler. Ayrıca zimmet ehlinin müslüman olmasının ve büyük yerleşim birimlerine göçünün ḥarâc gelirlerini azalttığını, "Muhakkak ki ḥarâc sistemi iflas etti." şeklinde yazılı olarak bildirdiler. Ḥaccâc da tedbir olarak Basra ve diğer şehirlerdeki yetkililere buralarda yaşayan fakat aslen köylü olanların geldikleri yerlere (köylerine) sürülmelerini emretti. Bunun üzerine bu kesim büyük üzüntü duydu ve nereye gideceklerini bilemedi. Onların bu üzüntülerine Basralı kurrâ da ortak oldu. Bütün bunlar yaşanırken Emevî yönetimine isyan bayrağı açan Abdurrahman b. Muhammed el-Eş'âs ordusu ile birlikte Basra'ya girmeye muvaffak oldu. Bahsi geçen köylü mevâlî ise Ḥaccâc'a karşı savaşmak ve Abdülmelik'i hilafetten indirmek üzere kendisine bey'at etti.⁴⁶ Belâzürî ve Ṭaberî'de geçen bu anlatımda cizyeden bahsedilmemektedir. Muhtemelen bu köylüler, toprakları fey' statüsünde olduğu için ḥarâc veriyor oldukları için hem bu vergiden kurtulmak hem de büyük şehirlerin imkânlarından yararlanmak maksadıyla önce müslüman olmuş sonra da göç etmişlerdir. Ḥaccâc ise ḥarâc gelirlerini korumak ve tarımsal üretimin devamlılığını sağlamak gayesi ile onları köylerine geri göndermeyi planlamış olmalıdır.

Müslüman Sevâd köylülerinin İbn Eş'âs isyanına (81/700) destek vermeleri belki de mevâlî açısından bir kırılma noktası olmuştur. Bundan böyle Emevî siyasî aklının, bu ve benzeri tecrübeler doğrultusunda mevâlînin İslâm'ını şüpheyle karşıladığı ve bazı ihtida hareketlerini siyasî, sosyal ve iktisadî nedenlerle ilişkilendirdiği söylenebilir. Öyle ki dönem dönem mevâlînin İslâm'ının sorgulandığı, samimiyetinin test edildiği ve neticede bununla ilgili bazı kriterler belirlendiği görülür.

İbnü'l-Eşîr ve Nüveyrî aynı hadiseyi öncesiyle ele almaktadır. Buna göre Abdurrahman b. Muhammed el-Eş'âs, Ḥaccâc ile girdiği mücadelede başarılı oldu ve Basra'ya girdi. Bütün Basra halkı ve kurrâsı, Ḥaccâc ile savaşma noktasında etraflıca düşündükten sonra Abdurrahman'a bey'at ettiler. Bu iki müellif, Belâzürî ve Ṭaberî'den farklı olarak Ḥaccâc'ın köyden şehre göçenleri kendilerinden tekrar cizye alabilmek için şehirlerden çıkardığını kaydetmektedir. Fakat onların da tıpkı Belâzürî ve Ṭaberî gibi konuyu anlatırken "Muhakkak ki ḥarâc sistemi iflas etti." cümlesine yer verdikleri görülür.⁴⁷ İbn Ḥaldûn da İbnü'l-Eşîr ve Nüveyrî'ye yakın ifadeler kullanmıştır.⁴⁸ Âmillerin, Belâzürî ve Ṭaberî'de geçen "ḥarâc sistemi iflas etti, felç oldu" tespitiindeki "ḥarâc" kavramının İbnü'l-Eşîr, Nüveyrî ve İbn Ḥaldûn tarafından "cizye" kelimesi ile ifade edilmesi, bu müelliflerin yaşadıkları dönemlerde bu iki kavrama yüklenen anlam ile izah edilebilir. Bu durum Emevîlerin son Ḥorasân valisi Naşr b. Seyyâr'ın, Merv hutbesinde de görülür. Ṭaberî, bu hutbede ḥarâc ve cizye kelimelerini yakın manada kullanırken⁴⁹ İbnü'l-Eşîr aynı metinde bu iki kavramı ayırır ve onun mevâlîden cizyeyi kaldırıp bu vergiyi uzun süredir cizyeleri hafifletilen ve bu vergiyi asıl vermeleri gereken müşriklere yüklediğini, sonrasında ise ḥarâcı olması gerektiği gibi düzenlediğini kaydeder.⁵⁰ Anlaşılan İbnü'l-Eşîr, Nüveyrî ve İbn Ḥaldûn yaşanan göçler sebebiyle ḥarâc gelirlerinin oldukça düştüğünü, bu durum karşısında Ḥaccâc'ın, mevâlîyi köylerine döndürerek onlardan hem ḥarâc hem de cizye talep ettiğini iddia etmektedir.

⁴⁵ Ebü'l-Ḥasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eshraf*, thk. Süheyl Zükkâr ve Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 7: 320-321; Ṭaberî, *Târîḥ*, 6: 381.

⁴⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 7: 320-321; Ṭaberî, *Târîḥ*, 6: 381.

⁴⁷ İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 3: 491; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 21: 236.

⁴⁸ Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Kitâbü'l-iber ve divânü'l-mübtede' ve'l-ḥaber fî târîḥi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'aşarahüm min zevî's-şe'ni'l-ekber*, thk. Halîl Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 3: 62.

⁴⁹ Bk. Ṭaberî, *Târîḥ*, 6: 173.

⁵⁰ Bk. İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 261.

342 | Yunus Akyürek. Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâliden Cizye...

Hadiseyle ilgili h ar ac kelimesini kullanan  aber i⁵¹, ilerleyen sayfalarda aynı konudan bahsederken Hacc ac'ın, müslüman olmazdan evvel kendilerinden alınan cizyeyi onlara tekrar yüklediğini kaydeder.⁵² Erkal da Hacc ac'ın zimm ilerden cizye aldığı kanaatindedir.⁵³

Ancak Irak fukahasının, sulh yoluyla ele geçirilen toprakları fey' statüsünde değerlendirdiği ve bu sebeple sahibinin müslüman, k fir ya da m hted  olduğuna bakılmaksızın bu tür arazilerden h ar ac alınması yönünde fetva verdiđi⁵⁴ unutulmamalıdır. Buna göre yaşanan gücün tarımsal faaliyetleri de azaldığını gören Hacc ac'ın bu ve benzeri hukuk  yorumlardan hareketle, bu kesimi köylerine avdet ettirdiği ve toprakları için daha önce ödedikleri h ar acı kendilerinden talep ettiği düşünülebilir. Diğer taraftan rivayette geçen cizye kavramından yola çıkararak, mev liden cizye alınması uygulamasının Hacc ac tarafından başlatıldığını ileri sürmek tam olarak doğru olmayacaktır. Zira  aber i'nin cizye ile h ar acı birbirinin yerine defaten kullandığı yukarıda izah edilmişti. Yine Sev d bölgesinde Emev  aleyhtarlığı yapan şia, H ric ler ve diğer grupların bu hususta Hacc ac'ı suçladıkları bilinmemektedir. Bu konuda en fazla, bazı tarihçilerin Hacc ac'ı mev liden cizye almakla itham ettikleri söylenebilir. Hacc ac'ın tarımsal üretimi arttırmak için köylü kesimi köylerine avdet ettirmek istemesi ve zimm et ehli iken verdikleri h ar ac vergisini, toprağın statüsü gereği müslüman olduktan sonra da kendilerinden talep etmesi daha gerçekçi bir yorumdur. Günümüzde de devletler siyasi, iktisadi ve sosyal etkileri sebebiyle g c hareketlerini kontrol altında tutmaya azami sarf etmektedir.

Emev ilerin Kuzey Afrikalı m hted  Berber ilerden de cizye aldıkları  ne sürülmektedir.⁵⁵ Rivayete göre Ifr kiyye valisi Yez d b. Eb  Müslim; tıpkı Hacc ac'ın, Sev d köylerinde yaşayıp da şehir merkezlerine g c edenlerin köylerine dönmelerini ve küfür döneminde olduğu gibi cizye vermelerini istediği gibi, Ifr kiyye bölgesinde köyden kente g c eden mev liden cizye talep etmiştir. Fakat bunu kabullenmeyen m hted  Berber iler, onu öldürüp bir önceki vali olan Muhammed b. Yez d'i kendilerine vali seçmiş, sonra da halife II. Yez d b. Abdilmelik'e bir mektup yazarak halifeye itaatten ayrılmadıklarını, yaşananların müsebbibinin kendilerine Allah'ın ve müslümanların razı olmadığı şekilde davranan sabık vali olduğunu belirtmişlerdir. Halife onları haklı bularak ölen valinin bu uygulamasını tasvip etmediğini bir mektupla kendilerine bildirmiş, seçtikleri valiye de onamıştır (102/720).⁵⁶ Burada valiye gösterilen tepkinin kavramsal anlamda cizyeden kaynaklanmadığı söylenebilir.  nk  isyanın sebeplerinin izah edildiği mektupta, cizye kelimesi kullanılmamıştır. Valilerini öldürüp yerine başkasını atayacak kadar ileri giden asilerin halifeye gönderdikleri mektupta, valiye öldürme sebebi olarak okuyucuya sunulan ve sadece zimm et ehlinde alınan bir vergiden (cizyeden) söz etmemeleri, bunu unutmaları ya da bu alçaltıcı uygulamayı sineye çekmeleri pek mümkün gözükmemektedir. Anlaşılan sabık vali, mev lfiyi gayrimüslim olarak gördüğü için onlara bu vergiyi y klememiş, bir zamanlar Hacc ac'ın köyden kente gücü engellemek için muhtemelen toprağın statüsü sebebiyle h ar ac almaya çalışması gibi bir uygulamaya gitmek istemiştir. Rivayette geçen cizye kelimesi ise tahmin edileceği üzere h ar ac anlamında kullanılmıştır.

Yine kaynaklarda, Kuzey Afrika'da 740 senesinde başlatılan büyük Berberi isyanının nedenleri arasında h ar ac ve cizye ile ilgili herhangi bir şik yet başlığı zikredilmemesi⁵⁷ bu bölgede mev liden istilahi manada cizye alınmadığının bir başka delilidir.

⁵¹  aber i, *T rih*, 6: 381.

⁵²  aber i, *T rih*, 6: 617.

⁵³ Erkal, "Cizye", 43.

⁵⁴ Yağy  b.  dem, *Kit b 'l-h ar ac*, 25; Eb 'l-Ferec  ud me b. Ca'fer b.  ud me b. Ziy d el-K tib el-Bağd di, *el-H ar ac ve şin 'atü'l-kit be*. (Bağdat: D ru'r-Reşid, 1401/1981), 210.

⁵⁵ Bk. Atçeken, "Emev  İdarecilerinin Mev li Politikaları", 72-73.

⁵⁶ Eb 'l- aşım Abdurrahm n b. Abdill h b. Abdilhakem el-Mışr  el- ureşi, *F t hu Mışr ve Aĥb aruh *, thk. Muhammed el-Huceyr  (Beyrut: D ru'l-Fikr, 1416/1996) 233;  aber i, *T rih*, 6: 617. İbn Abdülhakem, halkın seçtiği yeni valinin ismini Muhammed b. Evs olarak verir. Bk. İbn Abdülhakem, *F t hu Mışr*, 233.

⁵⁷ Bk.  aber i, *T rih*, 4: 254-255; İbnü'l-Eş r, *el-K mil*, 2: 465-466.

O halde Emevîler döneminde mevâliden cizye alınması nasıl anlaşılmalıdır?

Dönemin mevâlîye dönük vergi politikası hakkında İslâm tarihi kaynakları dağınık bilgiler sunsa da mevâlînin cizye hususunda problem yaşadığı coğrafyanın kısmen Ḥorasân, gerçekte ise Mâverâünnehir olduğu anlaşılmaktadır.

Ḥorasân fetihlerinde yerel idareciler (merzûbân ve dihkânlar) ile sulh anlaşmaları yapıldı ve bu aristokrat kesim Emevîler dönemi boyunca bölgelerindeki vergileri toplamakla görevlendirildi.⁵⁸ Toplanacak yıllık müşterek cizye/vergi miktarı belli iken yöre halkının (zimmî ehli) yavaş yavaş İslamlaşmasıyla birlikte cizyedeki fert başına düşen oran gayrimüslim kesim aleyhine artmaya başladı. Bu sebeple dihkânlar, bölge valilerine sürekli olarak "halkın cizyeden kurtulmak için" İslamlaştığı yönünde telkinlerde bulundular.⁵⁹

Mâverâünnehir topraklarında kalıcı fetihler yapan Ḥorasân valisi Kuteybe b. Müslim döneminde konuyla ilgili herhangi bir şikâyet söz konusu değildi. Sorun, onun halife Süleyman b. Abdilmelik'e başkaldırısı nedeniyle infaz edilmesinden sonra ortaya çıkmış; Halife'nin yetersizliği, dihkânların mevâlînin İslamlaşmasından duydukları rahatsızlık ve bu hususta Ḥorasân valilerini mevâlî aleyhine sürekli kıskırtmaları neticesi çıkmış, bir süre sonra da tehlikeli isyanlara dönüşmüştür. Kuteybe'nin ölümünün ardından mevâlînin küçük görülmesi, kendilerine 'atâ' bağlanmaması, ganimetten hisse verilmemesi ve önemli görevlere getirilmemeleri⁶⁰ bu isyanların diğer sebepleri arasında yer alır.

Mevâlînin cizye problemi Ömer b. Abdilazîz'in bu çarpık uygulamayı tesadüfen fark etmesi ile tarihin konusu olabilmıştır (takriben 99/717 senesi). Buna göre Ḥorasân valisi Cerrâh bir hususu arz etmek üzere ikisi Arap diğeri ise Benû Dabbe'nin⁶¹ mevâlî olan Ebû's-Şaydâ (Şâlih b. Tarîf) isimli üç kişilik bir heyeti Halife'ye göndermişti. Arap olup olmadığı kaynaklarda belirtilmeyen Ebû's-Şaydâ'nın sessizliği Halife'nin dikkatini çekti ve ona niçin konuşmadığını sordu. "Ey müminlerin emiri! Mevâlîden yirmi bin kişi 'aṭiyye ve erzak verilmeksizin savaştırılıyor. Tıpkı onlar gibi zimmîlerin müslüman olanlarından ise hârâc alınıyor".⁶² cevabı üzerine Ömer, valisine yazarak göreve gelmeden önce kim kibleye yönelip namaz kılıyor idi ise ondan cizyeyi kaldırmasını emretti. Cerrâh ise çevresindekilerin telkiniyle, insanların cizyeden kurtulmak için hızla müslüman olduklarını, bu durumu önlemek için onları sünnet ile imtihan etmesinin uygun olacağını yazdı. Ömer cevabî mektubunda "Allah, Hz. Muhammed'i bir davetçi olarak gönderdi, sünnetçi olarak değil!" dediikten sonra onu azletti.⁶³ Bu rivayette aynı problem için peş peşe kullanılan hârâc ve cizye kelimeleri daha önce de belirtildiği gibi müşterek cizye ile alakalı olmalıdır. Yani Ömer, aslında valisinden; mevâlî kesimin müslüman olmadan önce müşterek cizye bağlamında verdiği ancak ihtida ettikten sonra vermeye zorlandığı cizye ve hârâctaki payının kaldırılmasını istemektedir.

⁵⁸ Emevî idaresinin vergi tahsil işini halkın ileri gelenlerine tevdi etmesi normal bir durumdur. Çünkü bu kişiler bölgenin şartlarını, genel ekonomik durumunu ve halkın gelir düzeyini en iyi bilen kişilerdi. Yine herhangi bir başarısızlık durumunda suçun bunlara yüklenmesi ve bir başkasının görevlendirilmesi daha kolaydır. Irak genel valisi Ömer b. Hübeyre'nin, Ḥorasân'a atadığı Müslim b. Sa'îd'e bu bağlamda yaptığı emir mahiyetindeki tavsiyesi için bk. Taberî, *Târîh*, 7: 34-35.

⁵⁹ Dürî, "Ḥorasân'da Vergi Sistemi", 216. Bazı rivayetlerden dihkânların yanında Arap âmillerin yer aldıkları, bunların küçük yerleşim birimlerindeki vergi tahsilinden sorumlu oldukları anlaşılmaktadır. Bk. Dürî, "Ḥorasân'da Vergi Sistemi", 218.

⁶⁰ Taberî, *Târîh*, 6: 559; İbnü'l-Esîr, 5: 50-51. Kuteybe döneminde mevâlîye verilen değer için bk. Yunus Akyürek, "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013): 94, 97-98.

⁶¹ Benû Dabbe'nin atası Dabbe b. Üdd'ün soyu Adnân'da Hz. Peygamber ile birleşir. Cahiliyede Necid'in kuzeyinde (Benî Temîm'in civarında) yaşayan kabile mensupları İslam'ı kabul ettikten sonra Irak'ın Nu'mâniye civarına yerleştiler. Bk. Ali Öngül, "Dabbe (Benî Dabbe)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 393.

⁶² Taberî, *Târîh*, 6: 559; İbnü'l-Esîr, 5: 50-51.

⁶³ Belâzürî, *Fütûh*, 411; Taberî, *Târîh*, 6: 559-560; İbnü'l-Esîr, 4: 106-107; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3: 95. Lewis, Ömer b. Abdilazîz'in İslâm'a giren toprak sahiplerinden hârâc alınmasına karşı olduğunu kaydeder. Bk. Lewis, *Tarihçe Araplar*, 106.

344 | Yunus Akyürek. Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâliden Cizye...

İbn Keşîr, Ömer'in "Allah, Hz. Muhammed'i bir davetçi olarak gönderdi, vergi tahsil-darı olarak değil!" şeklinde bir karşılık verdikten sonra Cerrâh'ı azlettiğini ve Abdurrahman b. Abdillâh'ı hârâc işlerine tayin ettiğini kaydeder.⁶⁴ Burada da bir öncekine yakın bir yorumla, müşterek cizye kavramına atıfta bulunulabilir.

Benzer bir cevabı o, Mısır âmili Hayyân b. Şüreyh'e de vermiştir. Buna göre Hayyân, Ömer b. Abdilazîz'e zimmet ehlinin hızla İslâm'a girdiğini ve cizyeyi mahvettiklerini (cizye oranının oldukça düştüğünü) bildirdi. Bunun üzerine Ömer, Allah'ın Hz. Peygamber'i vergi tahsildarı olarak değil bir davetçi olarak gönderdiğini, zimmet ehlinin İslâm'a giren ve müslüman olması sebebiyle artık cizye vermemesi gerektiği için cizye gelirini düşüren kim-seleri kabul etmesini ona yazılı olarak bildirdi.⁶⁵ Yine o, kendisine Hîreli yahudi, hıristiyan ve mecusilerin müslüman olanlarının –ki bunlar önemli miktarlarda cizye veriyordu- durumunu soran ve onlardan cizye almaya devam etmek için müsaade isteyen Abdülhamîd b. Abdir-rahmân'a cevabî bir mektup yazdı. Ömer, Allah'ın Hz. Muhammed'i bir vergi toplayıcı olarak değil, İslâm'a çağırıcı bir davetçi olarak gönderdiğini, bunlardan müslüman olanlarının yal-nızca mallarından zekât alınabileceğini ve bıraktıkları miras ile ilgili hususları kendisine bild-irdi.⁶⁶

Birçok araştırmacı Ömer b. Abdilazîz'in, mevâliden alınan cizyeyi (tamamen) kaldırdığı yönünde bir kanaate sahiptir.⁶⁷ Birtakım rivayetlere göre ise o, vali ve âmillerinin teklif ve telkinleriyle bu hususta bazı tedbirler alınmasını istemiş, mevâliden cizyenin kaldırıl-masını bazı şartlara bağlamıştır. Bir mektubunda "Kim bizim tasdik ettiklerimizi tasdik eder, kiblemize yönelir ve sünnet olur ise ondan cizye almayın!"⁶⁸ şeklinde talimat verdiği geçmektedir.

Diğer bir rivayete göre Basra valisi 'Adiyy b. Ertât, Ömer b. Abdülazîz'e zimmet eh-linden bir topluluğun cizye korkusu ile İslâm'a sığındıklarını yazmış ve ondan görüş istem-iştir. Bunun üzerine Halife ona; Yüce Allah'ın, Nebî'sini vergi tahsildarı olarak değil bir peygamber olarak gönderdiğini, kim İslâm toplumuna girerse müslümanların lehine ve aleyhine olan şeylerin bu kişi için de zorunlu olduğunu yazdı. Devamında ise zimmet ehlinin olan kimselerden müslüman olduğunu açıklayan, sünnet olan ve Kur'ân'dan sûreler okuyan-ları tespit ederek onlardan cizyeyi kaldırmasını emretti.⁶⁹

Fakat aynı hadisenin farklı bir anlatımına göre Ömer b. Abdilazîz, Basra valisi 'Adiyy'e yazdığı mektupta; İslâm'dan yüz çeviren, büyükenerek küfrü seçen ve apaçık hüsrana uğra-yan kimselerin gücü yetenlerinden cizye almasını emretmiş, bunun müslümanların faydasına olduğunu ve düşmanlara karşı güç anlamı taşıdığını belirtmiştir. Yine valisine çevresindeki yaşı ilerlemiş, güçten kuvvetten düşmüş zimmîleri tespit etmesini, bu gibilerden vergi al-mamasını, hatta beytülmalden durumunu düzeltmek kadar kendilerine yardımında bulun-masını istemiştir.⁷⁰

⁶⁴ Ebû'l-Fidâ' 'Îmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Keşîr b. Dav' b. Keşîr el-Çaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997), 12: 667.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1388/1968), 5: 384.

⁶⁶ Ebû Yûsuf, *el-Hârâc*, 144-145.

⁶⁷ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni (Bir Dünya Medeniyetinde Biliç ve Tarih)*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 1: 221-222; Erkal, "Cizye", 43; Kara, "Emevîler Döneminde Otoritenin Dü-nyevîleştirilmesi", 161; Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", *İstem* 4/8 (2006): 77.

⁶⁸ Ebû 'Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 60. Ancak bu bilgiyi veren Ebû 'Ubeyd (ö. 224/869) aynı sayfada, birbiri ardına gelen hidayet imamlarının müslüman olan kişiden cizyeyi kaldırdıklarını, Emevîlerin ise müslüman oldukları halde mevâliden cizye aldığını kaydeder. Emevî zihniyeti, mevâliden alınan cizyeyi köleden alınan vergi olarak değerlendirir. Buna göre bir köle müslüman olsa da ondan vergi düşmeyeceği için mevâliden de cizye alınabilir. Bk. Ebû 'Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 60.

⁶⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 8: 146.

⁷⁰ Ebû 'Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 56; Belâzürî, *Ensâb*, 8: 147.

Râşid halifeler devrinde dine giren zîmmet ehlinin ilk döneme yakın olduğundan inanç, ahlak ve ibadet esasları hususunda İslâm toplumuna büyük ölçüde uyum sağlayabildiği, bu nedenle de ilk dönemlerde mevâlîde namaz, sünnet, sûre ezberleme gibi şartlar aranmadığı öngörülebilir. Sonrasında yaşanan önemli iç problemler ve sınırların genişleyip demografik yapının çeşitlenmesi suiistimalleri beraberinde getirmiş, bu da Emevî halifelerinin en muttakisi olarak bilinen Ömer b. Abdilazîz'i bile dinde samimi olan ile menfaati icabı dine gireni ayırt etme noktasında muhtemelen bazı kriterler belirlemeye sevk etmiş gözükmemekte ise de⁷¹ 'Adiyy b. Ertât rivayetinin diğer anlatımı böyle bir yoruma pek de imkân tanımamaktadır.

Sevâd arazisi hârâcını öşre çevirmemesi ise onun İslâm toplumunun çıkarlarını her şeyin üstünde tuttuğunu gösterir. Buna göre Müslüman-Araplar zaman içerisinde hârâc toprakları için hârâc yerine öşür vermeye başladılar. Hâlbuki hârâc arazileri İslam toplumunun ortak malı olduğu ve gelirleri kamu yararına kullanıldığı için bunların alınıp-satılması fakihler tarafından kerih görülmüştür. Bu bağlamda Haccâc, Fırat civarındaki bu tür arazilerin hârâcî statüsüne binaen vergi işlemlerinin buna göre yapılmasını emretmişti. Ömer b. Abdilazîz ise konuya farklı yaklaştı ve bu arazilerin öşrî sayılmasına hükmetti. Bunu fırsat bilen bazı Sevâd mevâlîsi kendi arazilerinin de öşrî kabul edilmesi için müracaat etmiş, fakat Ömer bu talebi geri çevirmiştir. II. Yezid tarafından Irak genel valiliğine getirilen Ömer b. Hübeyre (102-105/720-724) Fırat etrafındaki bu toprakları yeniden hârâcî kabul etmiş, Hişâm b. Abdülmelik döneminde ise bir bölümü öşrî sayılmıştır.⁷²

4. HİŞÂM B. ABDİLMELİK DÖNEMİNDEKİ DEĞİŞKEN CİZYE POLİTİKASI

Mervânîlerin en uzun süre görev yapan halifesi Hişâm b. Abdülmelik döneminde (105-125/724-743)⁷³ Mâverâünnehir'deki cizye politikası değişkenlik göstermiştir. Kaynaklarda cimri⁷⁴ olarak geçmesine rağmen Hişâm'ın mevâlîden cizye alınması ile ilgili herhangi bir yazılı talimatı bulunmamaktadır. Hatta Belâzürî'de geçtiğine göre Ḥorasân valisi olarak atadığı Eşres b. Abdillâh es-Sülemî (108-110/727-729)⁷⁵, Semerkand ve Mâverâünnehir halkını İslâm'a davet etmiş ve müslüman olanlarından cizyenin kaldırılmasını emretmiştir. Çağrı üzerine insanlar hızla dine girmiş, bu da hârâc vergisinde büyük düşüş yaşanmasına neden olmuştu. Bunun üzerine Eşres uygulamadan vazgeçmeye karar verdi. Neticede bölgede Türk unsurun da müdahil olduğu büyük bir isyan çıktı.⁷⁶

Ṭaberî ve İbnü'l-Eşîr'de bu hadise ayrıntılı olarak geçmektedir. Buna göre Eşres, 109/728'de Semerkant halkını ve çevresindeki yerleşim birimlerini İslâm'a davet etmesi için Benü Ḍabbe'nin mevlâsı Ebü's-Şaydâ Şâlih b. Ṭarf ile Farsça konuşmakta mahir olan Rebi' b.

⁷¹ Mısır'da ruhban zümresinden birkaç kez cizye alındığı bilinmektedir. Mesela Abdülmelik b. Mervân dönemi Mısır haraç âmili Asbağ b. Abdülazîz, rahipleri tespit ettirerek onlardan fert başına birer dinar cizye toplamıştı (74/693). Velid b. Abdülmelik dönemi Mısır valisi Kurre b. Şerîk (709-714) bunu yapmadıysa da halife Süleyman b. Abdülmelik dönemi (715-717) Mısır hârâc âmili olan Üsâme b. Zeyd et-Tenûhî, rahiplerin tespitinden sonra onlardan kişi başına yine birer dinar cizye tahsil etti. Üsâme, Ömer b. Abdülazîz tarafından 99/718 yılında görevinden alındı. Ancak bu uygulamanın rahip olmadığı halde o dönemde Mısır'da vuku bulan kıtlık nedeniyle kiliselere sığınıp cizyeden kurtulmayı amaçlayan istismarcılara yönelik geçici bir tedbir olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdilhakem b. A'yen b. Leys el-Mısırî, *Sîretü Ömer b. Abdilazîz 'alâ mâ ravâhü el-imâm Mâlik b. Enes ve aşhâbühü*, thk. Ahmed Ubeyd (Lübnan: Âlemül-Kütüb, 1404/1984), 37; İbn Ḥaldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4: 382; Erkal, "Cizye", 43.

⁷² Kallek, "Haraç", 80. Ayrıntı için bk. Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-harâc*, 58-59; Ebû 'Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 119, 121.

⁷³ Ṭaberî, *Târîh*, 7: 25.

⁷⁴ Ebû Osmân 'Amr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Câhız el-Kinânî, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mekettebetü'l-Hilâl, 1423/2002), 2: 115; Belâzürî, *Ensâb*, 8: 367; Ṭaberî, *Târîh*, 7: 205; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 283.

⁷⁵ Ṭaberî, *Târîh*, 7: 51-52; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 185.

⁷⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 413-414.

346 | Yunus Akyürek. Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâliden Cizye...

İmrân et-Temîmî'yi görevlendirdi. Ebû's-Şaydâ bu görevi müslüman olandan cizye alınması şartıyla kabul etti. Horasân hâcî, kişi başına idi. İslâm'ı kabul edenlerden cizyenin kaldırılacağını ilan edilince Semerkandlılar hızla İslâm'a girdiler. Fakat bu durum şehrin Türk valisi Gûzek'i endişelendirdi ve hâcî gelirinde sert düşüş yaşanacağını bir mektupla Eşres'e bildirdi. Eşres de hâcî âmili olan İbn Ebi'l-'Amerrata'ya yazılı bir emir gönderdi. Mektubunda şunları vurguluyordu: "Şüphesiz ki hâcîta müslümanlar için bir kuvvet vardır. Bana ulaştığına göre Suğd halkı ve benzerleri (samimi) müslüman olmaya rağbet etmiyorlar, ancak cizyeden kurtulmak için İslâm'a giriyorlarmış. Öyleyse sen sünnet olanı, farzları yerine getireni, İslâm'ını güzelleştireni ve Kur'ân'dan bir sûre okuyanı araştı ve bu gibisinden hâcî kaldı." Ancak Ebû's-Şaydâ' mevâliden cizye alınmaması yönünde bir duruş sergileyince yeni hâcî âmili Hânî, halkın dine girdiğini ve mescitler inşa ettiğini Eşres'e yazdı. Fakat bu kez de Buğhâra dihkânları Eşres'e geldiler ve ona "Hâcî aldığın kimselerin hepsi Arap/müslüman oldu." diyerek hâcî vergisinin düşeceği imasında bulundular. Bunun üzerine Eşres, Hânî ile diğer âmillere "Daha önce hâcî aldığınız kimselerden hâcî almaya devam ediniz." şeklinde bir emirname gönderdi. Bu sebeple Semerkand halkından yedi bin kişi isyan ederek şehri terk etti. Hânî ve diğer âmiller, hâcîta ısrarcı oldular ve müslüman olan zayıf kimselerden cizye aldılar.⁷⁷ Görüldüğü gibi burada da hâcî kavramı üzerinden cizye gündeme getirilmiştir. Gûzek ve dihkânlar tarafından yapılmak istenilen şey mevâlînin, müşterek cizye kapsamında müslüman olmadan önce ödediği hâcî ve cizye vergilerini ödemesini sağlamak ve hem mühtedilerin sayısının artmasının hem de zimmet ehline daha fazla vergi yükü binmesinin önüne geçmektir.

İbn Keşîr'de hadise tamamen cizye kavramı üzerinden anlatılır ki bu da hâcî kelimesinin zamanla cizye kelimesine evirildiğini göstermesi bakımından önemlidir.⁷⁸

Dûrî'ye göre metinden anlaşıldığı kadarıyla Mâverâünnehir'in zimmi kesimi hâcî da müşterek cizye ödüyor, mevâlî ise bundan payına düşeni ödemek durumunda kalıyordu. Hâcî kavramından iki anlam çıkarılabilir. İlki ferdi olarak ödenen cizye (جزية رأس), ikincisi ise bölge toprakları için alınan müşterek cizyedir (الجزية المشتركة). Dihkânlar mevâliden alınan hâcînin kaldırılmasıyla gayrimüslimlerin müşterek cizyedeki vergi oranlarının artmasından endişe duyuyordu.⁷⁹ Eşres, dihkânları küçümseyen birisi olmasına rağmen⁸⁰ onlar ve Semerkand'ın Türk asıllı valisi Gûzek, halkın İslâmlaşmasının siyasi sonuçlarını ve zimmet ehline getireceği mali yükü göz önüne alarak Eşres'i manipüle etmeye çalışmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır.

Demirci, sahibinin müslüman olmasıyla sulh toprağının öşri arazi statüsü kazanacağını ve bununla vergiyi düşüreceğini belirttikten sonra⁸¹ 110/728'de başlayan Semerkand merkezli İslâmlaşmanın cizye ve hâcî vergisinde büyük oranda düşüşe neden olduğunu, bunun da vergi toplamakla vazifeli idarecileri ve onlara bağlı olan dihkânları zor duruma düşürdüğünü kaydeder. Çünkü bu kesim, bölge ele geçirilirken yapılan sulh anlaşmasında belirlenen vergi miktarını (müşterek cizye) toplayamama endişesi taşımaktaydı. Bu yüzden siyasî irade, mevâlî kesiminden hem cizye hem de hâcî alınmasının devamına karar vermiştir.⁸²

Metin içerisinde hâcî ve cizye kelimelerinin defalarca kullanılması meseleyi anlaşılması güç bir hale getirmektedir. Fakat burada dine girecek olanlardan cizyenin kaldırılacağını vaat edilmesi ile kast edilen şey, anlatımın sonundaki "hâcî gelirinde düşüş yaşanacağı" ibaresi ile anlam kazanmaktadır. Buna göre hadise, mühtedilerden kavramsal anlamda cizye alınmadığı, alınan verginin toprağın statüsünden ötürü alınan hâcî olduğu, bunun da valinin inisiyatifıyla öşre çevrilmek istendiği şeklinde yorumlanabilir. Fakat yine de

⁷⁷ Taberî, *Târîh*, 7: 54-55; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 188-189; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 4: 407-408.

⁷⁸ İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 13: 40.

⁷⁹ Dûrî, "Horasân'da Vergi Sistemi", 221.

⁸⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 413.

⁸¹ Demirci, *Toprak Sistemi*, 155. Konuyla ilgili bk. Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-hâcî*, 22.

⁸² Demirci, *Toprak Sistemi*, 148.

müşterek cizye kapsamında kişiden ihtidâ etmeden önce alınan cizye vergisinin de burada önce kaldırılıp sonradan tekrar talep edildiği söylenebilir.

Savaşla/'anveten ele geçirilen ḥarâcî toprakların bir kısmının Arap kökenliler tarafından alınıp satılarak öşrî toprak statüsüne geçirilmesinden, Sevâd bölgesi köylülerinin arazilerini terk ederek şehirlere göç etmeleri sebebiyle tarımsal faaliyetlerin ihmal edilmesinden ve bütün bunların ḥarâc gelirlerinde büyük düşüşe yol açtığından bahsedilmişti. Bu nedenle Hişâm başta olmak üzere bazı Emevî halifeleri ekonomiyi iyileştirme adına ḥarâcî toprakların artırılması ya da en azından mevcut yüzölçümünün korunması ve vergi oranlarının yükseltilmesi için çaba sarf etmişler⁸³ ve muhtemelen fetih toprakları hakkındaki 'anve rivayetleri esas alarak bu tür arazilerden ḥarâc alınmasını hedeflemişlerdir.⁸⁴

İrânlı kâtip Abdullah b. Mukaffa' Abbasi halifesi Mansur'a sunduğu "Risâletü's-şâhâbe" adlı raporda "ḥarâc meselesini" çözülmesi gereken en önemli sorun olarak zikretmiştir. Burada Mansur'a ḥarâc konusunda acil ve adil bir düzenlemeye gidilmesi telkin edilmektedir.⁸⁵ Raporda mevâlî ve cizye ile alakalı acil ve köklü bir düzenlemeden bahsedilmemesi, ilk dönem kaynaklarında Emevîler döneminde mevâlîden alındığı bildirilen cizyenin, topraktan alınan ḥarâc vergisi ile birbirinin yerine kullanılmış olabileceğini bir kez daha akla getirmektedir.

5. NAŞR B. SEYYÂR'IN YANLIŞ VERGİ POLİTİKASINA SON VERMESİ

Eşres b. Abdillâh'tan sonra yürürlükte olduğu anlaşılan mevâlî aleyhtarı vergi politikası Naşr b. Seyyâr'ın Ḥorasân valiliği ile birlikte değişmiştir.⁸⁶ Naşr, Bâbü'l-Ḥadîd tarafında gaza faaliyetinde bulunduktan sonra Belh'ten Merv'e döndü ve burada ḥarâc ve cizye temalı bir hutbe irat etti. Hutbesinde Behrâmsîs isimli dihkânın mecûsileri gözetip vergi yüklerini mevâlîye yüklediğini, Eşbidâd b. Gregor'un hıristiyanları, 'Akîba'nın da yahudileri kolladığını söyledi. Kendisinin ise müslümanlara ihsanda bulunan birisi olduğunu ve bu bağlamda onlardan (haksız vergiyi) kaldıracığını, ağırlıklarını (vergi yüklerini) müşriklere yükleyeceğini, ḥarâcın şartlarına uygun olarak ödenmesi ve kaldırılması gerektiğini ifade etti. Mevâlîden olup da kişisel cizye (جزية من رأسه) alınanların ya da ḥarâcî ağır gelenlerin, görevlendirdiği Mansûr b. Ömer b. Ebi'l-Ḥarkâ'a durumlarını bildirmelerini istedi. Böylece müşriklerin (ehli zimme) vermesi gereken fakat o zamana kadar kendilerine hafifletilen bu vergilerin tekrar müşriklere yüklenilmesine hükmetti. Bu ilandan sonraki ikinci Cuma'da mevâlîden cizye veren otuz bin kişi Mansûr'a müracaat etti. Diğer taraftan cizyeyi asıl vermesi gereken fakat bu verginin kaldırıldığı müşrik sayısının seksen bin olduğu tespit edildi. Naşr, ḥarâcî da olması gerektiği gibi düzenledi. Vazîfeyi/müşterek cizyeyi ise cari olan sulh anlaşmasına göre düzene koydu.⁸⁷ Burada geçen ḥarâc kavramı ile arazi vergisi, vazife ile de müşterek cizye ya da ḥarâc kastedilmektedir.⁸⁸ Anlaşılan zimmet ehli temsilcisi olan merciler o zamana kadar müşterek cizyedeki cizye vergisini mevâlîye ödetmek istemişler, bu bağlamda bazı müşriklerin cizyelerini almamış, bazılarının ise cizyedeki oranlarını düşük tutmuş ve böylece aradaki farkı mevâlîye yüklemişlerdir.

Merv hutbesi, müşterek cizye kapsamında da olsa mevâlîden cizye alındığının bölge valisi tarafından idrak edilmesi ve resmi ağızdan ikrar edilmesi bakımından önemlidir.

Wellhausen'a göre Emevîlerin son Ḥorasân valisi Naşr b. Seyyâr 121/739 tarihli reform niteliğindeki hutbesinde, arazi sahibi her müslüman ve gayrimüslimin belirlenen oranda vergi (ḥarâc) vermesini, baş vergisinin (cizye) ise mevâlîden değil, sadece zerdüştler, yahudiler ve hıristiyanlardan alınacağını duyurmuştur. "Bu usul yeni olup evvelce mevcut değildi" diyen Wellhausen, bu vergi yönteminin İslâm hukukçuları tarafından zaman ve

⁸³ Kallek, "Haraç", 80.

⁸⁴ Demirci, Toprak Sistemi, 68.

⁸⁵ Bk. Demirci, *Toprak Sistemi*, 330-331.

⁸⁶ Taberî, *Târîh*, 7: 155-159.

⁸⁷ Taberî, *Târîh*, 7: 173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 261-262; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 21: 427.

⁸⁸ Dûrî, "Ḥorasân'da Vergi Sistemi", 219.

348 | Yunus Akyürek. Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâliden Cizye...

şartlara göre oluşturulduğunu, esaslarının ise dinin doğduğu döneme dayandırılarak Sünnet ve ilk halifelerin uygulamaları ile kutsallaştırılmak istendiğini iddia eder.⁸⁹ Ancak Hz. Ömer ile Hz. Ali dönemlerinde müslüman olan zimmîlerden toprağın statüsü sebebiyle harâc alınmaya devam edilirken, müslüman oldukları için onlardan cizye alınmadığı bilinmektedir.⁹⁰ Yine Naşr'dan yaklaşık yirmi sene önce Halife Ömer b. Abdilazîz, Mısırlı zimmîleri kastederek "Cizye baş(ları) içindir, araziler(i) için değil!" şeklinde görüş belirtmiştir.⁹¹

Naşr'ın olumlu politikalarının Hıorasân'daki Abbasî ihtilal sürecini yavaşlattığı bir gerçektir. Yaklaşık otuz iki sene süren bu süreçte ihtilali tasarlayan Abbasoğullarının ve Abbasî dâ'îlerinin, Emevî aleyhtarı pek çok yaklaşım sergilemelerine rağmen onların Hıorasân ve Mâverâünnehir'deki mevâliden hukuka aykırı olarak cizye tahsil edildiğine dair bir söylem geliştirip bunu propaganda malzemesi yaptıkları bilinmemektedir.⁹² Kaldı ki Naşr b. Seyyâr, Abbasî ihtilalinin meşhur komutanı Ebû Müslim'e karşı Hıorasân'da uzun soluklu bir mücadele vermiştir.⁹³ Bunu, bölge halkının en azından tarafsız kalması ile başarabildiği tahmin edilebilir. Naşr'ın göreve gelerek vergi düzenlemesi yapmasından önce Mâverâünnehir bölgesinin isyanlar ve Türgiş devletinin asilere verdiği destek sebebiyle neredeyse elden çıkmak üzere olduğu ise bir vakiadır.⁹⁴ Anlaşılan Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı Mâverâünnehir bölgesi halkının Abbasî ihtilaline, tarihe konu olabilecek düzeyde bir desteği söz konusu olmamıştır.

SONUÇ

Emevîlerle ilgili yapılan araştırmaların tamamına yakını, bu dönemde mevâlî kesiminden cizye alındığı noktasında görüş birliği içerisindedir. Bu söylemde doğruluk payı varsa da bütüncül bir bakış açısıyla ele alındığında hadisenin tam olarak böyle vuku bulmadığı anlaşılacaktır.

Öncelikle Emevî topraklarının bütününde mevâliden cizye alındığı iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Kaynaklara göre problem Hıorasân ve ağırlıklı olarak da Mâverâünnehir bölgelerinde yaşanmıştır. Bazı araştırmacılar, bu uygulamayı Haccâc'ın Sevâd bölgesi köylüleri üzerinden başlattığını öne sürmektedir. Ancak harâc kavramının tek başına ya da cizye ile birlikte kullanıldığı ilgili metinler incelendiğinde Haccâc'ın aslında harâc vergisindeki düşüşü engellemek ve tarımsal faaliyetlerin devamlılığını sağlamak amacıyla böyle bir uygulamaya gittiği görülür.

Problemin baş göstermesinde Ceyhun'un doğusundaki vergi toplamakla da görevli olan Türk valilerinin, gayrimüslim din adamlarının ve dihkânların önemli payı olduğu anlaşılmaktadır. Bu kesim, zimmet ehlinin ihtida edenlerin önemli vergi kaybına yol açacağını Hıorasân valilerine telkin etmiş ve İslâmlaşmanın önüne geçebilmek için onları mevâlînin samimiyeti noktasında şüpheye düşürmüştür. Kuteybe b. Müslim'in öldürülmesinden sonra (ö. 96/715) başlayan bu süreçte -Ömer b. Abdilazîz, Eşres b. Kays ve Naşr b. Seyyâr dönemleri hariç- Hıorasân valilerinin, merkezde ve bölgede yaşanan karışıklıkların da tesiriyle mevâliden müşterek cizye/vergi bağlamında harâc ve cizye alınmasına âdeta göz yumdukları anlaşılmaktadır. Oysa vergi sistemi, miktarı belli olan müşterek verginin sadece zimmet ehlinin tahsilini öngörmektedir. Anlaşılan zaman içerisinde müslüman olan zimmîlerden cizye ve harâc vergilerinin düşürülmesi gerekirken vergi tahsiliyle görevli dihkânlar ve gayrimüslim din adamları siyasî boşluktan istifade ederek bu vergileri mevâliden almayı sürdürmüşlerdir. Hatta dihkânların istikrarını sağlanamadığı dönemlerde daha da ileri giderek mevâlînin harâc ve cizye miktarını yükseltip, gayrimüslimlerin harâc ve cizye

⁸⁹ Wellhausen, *Arap Devleti*, 133-134.

⁹⁰ Ebû 'Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 1: 102; Erkal, "Cizye", 8: 42.

⁹¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 170.

⁹² Abbasî ihtilali sürecinde Emevîlerin eleştirildikleri noktalar için bk. Nahide Bozkurt, *Abbasiler*, 1. Baskı (İstanbul: İSAM, 2014), 17-38.

⁹³ Taberî, *Târîh*, 7: 357-360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 358-369.

⁹⁴ Akyürek, "Emevîler Dönemi Fetih Politikası", 107-111.

miktarını düşürdükleri ya da bir kısmından hiç almadıkları ve böylece müşterek cizyede dindaşlarının lehine bir düzenlemeye gittikleri anlaşılmaktadır. Bu durumun farkına varan fakat problemlerini arz edecek bir merci bulamayan mevâlî ise çoğu zaman çaresiz kalmış, zaman zaman da gayrimüslim halk ile birlikte hareket ederek bölgedeki Emevî varlığını tehdit edecek boyutta isyanlar çıkarmıştır. Türgiş Devleti hakanlarının da bu ayaklanmalara destek verdiği bilinmektedir.

Emevî idarecilerinin isyanlar karşısında mevâlînin samimiyetini ölçmek için dinde yeri olmayan bazı kriterler getirdikleri anlaşılmaktadır. Fakat cizye ve harâctan kurtulmak için din değiştirdiklerine inanılan mevâlînin; sünnet olma, namaz kılma, Kur'ân'dan sûre ezberleme gibi taleplerle sınanmak istenilmesi daha büyük sorunlara yol açmıştır.

Mevâlîden ıstılahî anlamda, gayrimüslim kesimden alındığı şekliyle cizye talep edilmediği ise bilinmektedir. Kaynaklarda hiçbir Emevî halifesinin bu hususta herhangi bir yazılı talimatına tesadüf edilmemiştir. Hatta Ömer b. Abdilazîz'e kadar Emevî halifelerinin Ḥorasân ve Mâverâünnehir bölgelerinde, bu husustaki cari vergi politikasından haberdar bile olmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak bunu söylerken bazı bölge valilerinin, merkezin vergi beklentisi sebebiyle vergi gelirlerinin düşmesinden endişe duyarak mevâlîye müşterek vergi üzerinden dolaylı bir şekilde haksızlık yaptıkları da unutulmamalıdır.

Yine konuya temas eden araştırmalarda kullanılan ifadelerden, Emevî tarihi boyunca bu uygulamanın kesintisiz olarak sürdürüldüğü gibi bir izlenim edinilebilir. Oysa bu durum 96/715 yılından 120/738 tarihine kadar aralıklarla en fazla on beş-yirmi yıl kadar sürmüştür. Son Ḥorasân valisi Naşr b. Seyyâr haksız cizye ve harâc uygulamasına kesin olarak son vermiş ve mevâlîye bütün haklarını iade etmiştir. Belki de bu nedenle Mâverâünnehir'in mevâlî kesimi Abbasî ihtilaline önemli bir katkıda bulunmamıştır.

Uzun soluklu Abbasî ihtilali sürecinde dâ'îlerin, ihtilalin ana omurgasını oluşturan mevâlî kesime, haksız cizye üzerinden kayda değer bir menfî propaganda yürüttükleri tespit edilememiştir. Emevî devletini ortadan kaldırmayı amaçlayan Şîî ve Hâriciler için de aynı şey söylenebilir. Netice itibarıyla Emevî karşıtlarının elini son derece güçlendirecek olan böyle bir iddianın o dönemde değil de sonraki asırlarda güçlü bir şekilde gündeme getirilmesinin objektif bir yaklaşım olmadığı ortadadır.

KAYNAKÇA

- Aksu, Ali. "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar". *İstem* 4/8 (2006): 63-81.
- Akyürek, Yunus. "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013): 85-115.
- Ali, Cevâd. *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kıble'l-İslâm*. 20 Cilt. B.y.: Dâru's-Sâkî, 1422/2001.
- Atçeken, İsmail Hakkı "Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2002): 69-88.
- Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 427-428. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Barthold, Vassilij Viladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Trc. H. Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-esrâf*. Thk. Süheyl Zükkâr ve Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Bozkurt, Nahide. *Abbasiler*. 1. Baskı. İstanbul: İSAM, 2014.
- Câhîz, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr b. Maḥbûb el-Kinânî. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002.
- Cozy, Bendelî. *Min târîhi harekâti'l-fikriyyeti fi'l-İslâm*. Filistin: 1981.

350 | Yunus Akyürek. Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâlden Cizye...

- Dalkılıç, Mehmet. "Hâris Bin Süreyc Hareketi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/1 (2012): 127-137.
- Delice, Ali. "Emevî Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999): 299-320.
- Demirci, Mustafa. *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*. 1. Baskı. İstanbul: Kitabevi, 2003.
- Dûrî, Abdülazîz. *İslâm İktisat Tarihine Giriş*. Trc. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Dûrî, Abdülazîz. "İslâm'ın İlk Yıllarında Hıorasân'da Vergi Sistemi". Trc. Halil İbrahim Hançabay. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010/2): 211-223.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. Thk. Şuayb Arnavud, Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. B.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009
- Ebû 'Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Kitâbü'l-emvâl*. Thk. Halil Muhammed Hirâs. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûffî. *el-Harâc*. Thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd – Sa'd Hasen Muhammed. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- Erkal, Mehmet. "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fayda, Mustafa. "Zimmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 428-434. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Guzman, Roberto Marin. "Orta Asya ve Hıorasân'da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme". Trc. Mustafa Demirci. *İstem* 6/12 (2008): 255-277.
- Hodgson, Marshall G.S. *İslam'ın Serüveni (Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih)*. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî. *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*. Thk. Muhammed el-Huceyrî. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1416/1996.
- İbn Abdülhakem, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen b. Leys el-Mısrî. *Sîretü Ömer b. Abdilazîz 'alâ mâ ravâhü el-imâm Mâlik b. Enes ve aşhâbühü*. Thk. Ahmed Ubeyd. Lübnan: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ğaber fî târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'âşarahüm min zevî's-şe'ni'l-ekber*. Thk. Halil Şehhâde. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1408/1988.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *eş-Sikât*. Thk. Muhammed Abdülmuîd Han. 9 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' 'İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Keşîr b. Dav' b. Keşîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humeyd b. Mağled b. Kuteybe el-Hıorasânî. *el-Emvâl li-ibni Zencûye*. Thk. Şâkir Zîb Feyyâz. 3 Cilt. Riyad: 1406/1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Eşîr, Ebû'l-Hasen 'İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 1417/1997.
- Kallek, Cengiz. "Haraç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 71-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yunus Akyürek. Jizya Tax Levied on Mawālī By Al-Ḥajjāj ibn Yūsuf's Period in Umayy...| 351

- Kara, Seyfullah. "İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi". *İstem* 8 (2006): 145-170.
- Ḳudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec Ḳudâme b. Ca'fer b. Ḳudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî. *el-Ḥarâc ve şinâ'atü'l-kitâbe*. Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1401/1981.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. Trc. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Anka Yayınları, 2000.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Aḥkâmü's-sultâniyye*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*. Thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hînî. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmiyye, 1423/2002.
- Oğuzay, Fatih. "Hz. Ömer Döneminde Tarih ve Toprak Sistemi". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Bildirileri (Türkiye-Sivas, 02-04 Kasım 2017)*. Ed. Ali Aksu. 2: 93-147. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.
- Öngül, Ali. "Dabbe (Benî Dabbe)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 393. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Sümer, Faruk. "Dihkân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ṭaberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Târîḫü'r-rusûl ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967.
- Vloten, Van. *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırma*. Trc. M. Said Hatiboğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sükûtu*. Trc. Fikret İşıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Yahyâ b. Âdem, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleyman el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfî. *Kitâbü'l-Ḥarâc*. B.y.: el-Matba'atü's-Selefiyye ve Mektebetühâ, 1384/1964.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Berberiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 478-483. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yiğit, İsmail. "Mevâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtaẓâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-ḳâmûs*. 40 Cilt. B.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşķî. *Târîḫü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 1413/1993.